

УДК 631.1:338.24.021.8(477)

*П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, заслужений діяч науки
і техніки України,
директор Інституту стратегічних оцінок*

Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні: історико-економічні аспекти

Постановка проблеми. У 2014 році економіка України, внаслідок збігу об'єктивних і суб'єктивних причин, опинилась у глибокій кризі. Практично всі галузі мали спад виробництва. Лише сільське господарство стало єдиною галуззю, виробництво якої суттєво зросло – на 5%. Галузь практично вийшла на рівень виробництва 1990 року і значно (в 1,8 раза) перевищила дореформений показник. Найкращу динаміку показали сільськогосподарські підприємства (приріст 2,2 раза проти 1999 р.), які пройшли процес реформування, тобто перетворення з колективних та державних у приватні. За період реформи істотно зміцнились економіка й фінансовий стан підприємств, а також фермерський сектор та селянські господарства.

Від початку земельної реформи пройшло 20 років, а господарської (перетворення колективних і державних підприємств у приватні господарські структури) – 15 років. За цей період частка збиткових підприємств скоротилась у п'ять разів, а галузь зі збиткової у 1999 році (збитковість – 22%) стала прибутковою з рентабельністю 11,5% у 2013 році. Майже у сім разів зросла площа приватного землеволодіння селян, а одержувана ними орендна плата за ці роки досягла в се-

редньому по Україні 616 грн за 1 га й становила за земельний пай близько 2,5 тис. грн за рік.

Все це – результат аграрних перетворень, ініційованих і організованих за участю Президента України (у 1994-2005 рр.) Л. Кучми із широким залученням розробок аграрної економічної науки. Однак, незважаючи на пройдений 20-річний період аграрної реформи, комплексної оцінки цьому процесу та його результативності поки що немає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика аграрної реформи в Україні вже тривалий час досить широко й ґрунтовно досліджується науковцями, особливо економістами-аграрниками. В різних напрямках найвагомійший вклад внесли академіки НААН П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, Ю.О. Лупенко, М.В. Гладій, А.С. Даниленко, Л.Я. Новаковський, М.Й. Малік, М.Я. Дем'яненко, О.М. Шпичак, В.Г. Андрійчук, В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко та член-кореспондент НААН І.Г. Кириленко, доктор економічних наук М.М. Федоров й інші. Однак дослідження історико-економічних аспектів аграрної реформи ще тільки починаються. Ще мало досліджень політичної та державницької ролі Л. Кучми у формуванні нормативно-правового й організаційно-інформацій-

© П.І. Гайдуцький, 2015

ного забезпечення реформи. Особливо відчувається гостра потреба в дослідженнях значення лідерства керівництва держави у реформаційних процесах та залежності успіху реформ від його політичної волі. Пропонована стаття присвячена саме цьому мало дослідженому напрямку аграрної реформи.

Мета статті – розкрити політичну та державницьку роль Л. Кучми в організації та здійсненні аграрної реформи в Україні, обґрунтувати її історико-економічну значимість у розвитку українського суспільства і в міжнародному масштабі.

Виклад основних результатів дослідження. Минуло 20 років від початку аграрної реформи в Україні, реальний старт якій дав Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» від 10 листопада 1994 року. Водночас виповнилося 15 років початку ринкової трансформації КСП у приватні структури, поштовхом до якого послужив Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року. Це був апогей господарської реформи в аграрному секторі.

Очевидно тому аграрну реформу в Україні з самого початку стали називати Кучмівською. Переважна більшість громадян і насамперед селян асоціювали реформу з ім'ям Президента, тому що він її ініціював, присвятив їй свій перший указ (від 10 листопада 1994 р.) та ще цілу низку указів (більше 60). Селянам особливо імпонували укази, які стосувалися паювання землі та майна КСП, запровадження оренди земельних і майнових паїв, обов'язковості сплати орендарями орендної плати селянам за їхні паї, а також запровадження фіксованого податку, пільгових кредитів тощо. Земельна реформа в Україні з самого початку була масовою і спрямована на визначення шляхів ефективного господарювання селянина як власника і господаря землі, обґрунтування пропозицій щодо підвищення його життєвого рівня, у результаті чого селяни одержали безкоштовно у власність земельні паї.

Тож постає питання: чому аграрну реформу в Україні стали називати Кучмівською: лише через селянські уподобання, чи враховуючи також її велику загальносуспільну, наукову і практичну значимість?

Відповідь на це питання можна дати, порівнявши аграрну реформу в Україні з іншими масштабними аграрними реформами. На теренах України такою була Столипінська аграрна реформа початку ХХ ст., яку визнано історично важливою не тільки в Росії, але й у багатьох інших країнах світу, тобто на міжнародному рівні.

Столипінська реформа була викликана наростанням революційної ситуації в Росії внаслідок провалу селянської реформи 1861 року. Указ царя Олександра II від 19 лютого 1861 року юридично проголошував скасування кріпосного права, але фактично лише змінив поміщицьке кріпосництво для селян на общинне. Право на земельне та господарське самовизначення селяни так і не одержали. В кінці ХІХ ст. важливі норми царського указу 1861 року фактично були заблоковані. Селянська реформа остаточно загальмувала. Натомість селянські невдоволення масово наростали, тому справжня реформа була попереду й вона ще 45 років чекала свого часу. Її час прийшов, коли назріла революційна ситуація, і коли главою уряду став П. Столипін. Людина інтелектуальна, вольова, рішуча, та водночас із досвідом і знанням проблем російської глибинки. Правда, підготовка реформи розпочалася ще при попередникові П. Столипіна – С. Вітте. Але йому не вистачало рішучості, він остерігався радикальних змін, тягнув час, а тим часом ситуація дедалі ускладнювалася.

Отже, реформа була названа Столипінською за те, що саме завдяки наполегливості П. Столипіна, його високій відповідальності й навіть самопожертв вона була втілена в життя. І те, що реформа мала успішні результати, дала Росії розвиток та була визнана у світі – це заслуга її втілювача – П. Столипіна.

В Україні в кінці ХХ ст. аграрній реформі також передувала драматична ситуація, зумовлена кризою перехідного періоду. З проголошенням незалежності й ринкового курсу колгоспно-радгоспна система опинилася пе-

ред вибором: або реформа або банкрутство. Адже навіть при соціалізмі ця система ледь виживала. Колишній СРСР, маючи найбільші серед країн світу площі чорноземів, водночас найбільше купував зерна за кордоном. Для розвинутих ринкових країн це парадокс, для СРСР – це був ганебний факт.

Однак у колгоспах і радгоспах був зосереджений великий матеріально-технічний потенціал аграрного виробництва – земля, техніка, будівлі, ресурси, кадри. Не можна було допустити їх руйнації та втрати. Але така руйнація була неминуча й вона вже повсюдно наступала. Лише за 90-ті роки виробництво на 100 га сільгоспугідь у колгоспах і радгоспах скоротилось утричі, а їхня частка у загальному сільгоспвиробництві зменшилась удвічі. З самого початку ринкова система не сприймала колгоспи й радгоспи, вони стали приречені юридично і фізично. Хто мав зробити так, щоб аграрний потенціал колгоспів та радгоспів трансформувався із планово-соціалістичної у ринкову систему? Хто мав ініціювати, організувати і здійснити комплексну аграрну реформу в Україні? Відповідь на ці питання дало обрання Л. Кучми Президентом України та його 10-тирічне президенство.

Порівняння Столипінської аграрної реформи в Росії й аграрної реформи за президентства Л. Кучми в Україні показує, що між ними є багато як спільностей, так і відмінностей. Насамперед слід відзначити, що на життєвому шляху П. Столипіна та Л. Кучми був спільний етап – перебування на посаді глави уряду. Йдеться не про формальний збіг державних позицій, а про використання своїх можливостей і повноважень для здійснення реформ, й насамперед в аграрній сфері. Для П. Столипіна тут були свої переваги, зокрема заступництво царя. Для Л. Кучми такими перевагами були повноваження щодо прийняття декретів уряду та президентських указів з економічних питань, прирівняних за правочинністю до законів України. Але в обох випадках ці повноваження були відстояні Л. Кучмою в парламенті при його обранні прем'єр-міністром і під час прийняття Конституції в 1996 році. Ці повноваження відстоювалися, насамперед, для здійснення реформ.

Певні спільності двох розглянутих нами реформ були в їх змісті. Це розобщищення й розколгоспнення селян; їхнє землезабезпечення вилученням наділів з общин, паюванням земель КСП і право вилучення земельних паїв у натурі; можливість вільного розпорядження земельними наділами й паями для самостійного господарювання, купівлі-продажу або передачі в оренду. Але найсуттєвішою спільною рисою була політична воля лідерів обох реформ, наполегливість, конструктивність і послідовність дій щодо їх проведення.

Водночас у цих реформах є чимало відмінностей, які проявились уже на стадії підготовки. Столипінську реформу було відносно легко організувати. Росія була єдиною країною в Європі, де на початку ХХ ст. існувала архаїчна община. В Європі на той час вже суцільно господарювали переважно фермери, тому прообразом Столипінської реформи був багатий європейський досвід. Саме такого досвіду бракувало для української реформи, бо ніде у світі не було прикладу трансформації колгоспно-радгоспної системи у приватно-ринкову. На відміну від Столипінської, аграрна реформа в Україні вимагала серйозної підготовки, наукової розробки та практичної апробації. І це було зроблено аграрною економічною наукою, починаючи з кінця 80-х років ХХ ст.

На час обрання Президентом України Л. Кучма приділяв велику увагу розвитку сільського господарства. Він не сумнівався, що колективні форми господарювання потребують докорінної реорганізації. Тому будучи реформатором за характером, рішучим до дій і відповідальним, Л. Кучма ініціював реформування сільського господарства, покладаючись, головним чином, на рекомендації науковців. Це було дуже не просто, бо тоді в державі високі посади обіймали аграрії з колгоспною ментальністю. З їхнього боку був шалений тиск на Л. Кучму, але він вистояв і діяв послідовно всі 10 років. Кращим свідченням цьому є кількість та хронологія виходу президентських указів із питань реформування й сприяння розвитку аграрного сектору.

Відмінності між цими двома реформами проявились також у визначенні їхніх напря-

мів. У Столипінській реформі основними напрямами були: 1) розобчинення селян і надання їм права добровільного виходу з общини з об'єднаним земельним наділом; 2) сприяння селянам у створенні хуторів; 3) спонукання селян до переселення у труднодоступні території Сибіру й Далекого Сходу; 4) кредитна підтримка банками подвірного і хутірнього господарювання.

В аграрній реформі періоду президентства Кучми були визначені основні напрями: 1) земельна реформа (паювання, інвентаризація, оцінка, оренда землі); 2) господарська реформа (перетворення КСП у приватні господарські структури); 3) реформа ринку збуту продукції (скасування держзамовлення, запровадження біржової торгівлі, розвиток інфраструктури ринку); 4) реформа системи державної підтримки (запровадження фіксованого податку, пільгових кредитів, цільових програмних дотацій, субсидування лізингу техніки); 5) реформа системи соціального розвитку села. З метою реалізації цих напрямів по кожному з них Президентом була прийнята низка указів (табл. 1).

На виконання цих указів за відносно короткий період в Україні було здійснено великий обсяг робіт без особливих витрат бюджетних коштів: передача земель у колективну власність; грошова оцінка земель; розподіл

земель КСП на земельні частки (паї); видача громадянам спочатку сертифікатів на земельні частки (паї), а потім державних актів на право власності на земельну ділянку. Отже, комплекс заходів Кучмівської реформи за їх обсягом і значимістю набагато перевищував обсяг заходів Столипінської реформи.

Але найсуттєвіші відмінності простежуються в масштабності нормативно-правового забезпечення Столипінської й Л. Кучми реформ. Перша стартувала та здійснювалася за одним указом царя від 9(22) листопада 1906 року, який через чотири роки був підтверджений законом Держдуми від 14(27) червня 1910 року. Для здійснення аграрної реформи в Україні Л. Кучма підписав понад 60 основних указів, з якими прямо чи опосередковано були пов'язані близько 100 законів України, підготовлених за дорученнями Президента України, або на заміну його указів. Водночас Кабінет Міністрів України прийняв багато декретів і постанов, більшість з яких – також на виконання згаданих президентських указів та законів України. Ці законодавчі й нормативно-правові акти охоплюють усі основні напрями реформи. Отже, як за кількістю нормативних актів та широтою охоплення ними питань, Кучмівська аграрна реформа на порядок масштабніша, ніж Столипінська.

1. Кількість основних нормативних актів в Україні з питань аграрної реформи за період з 01.08.1994 р. по 01.02.2005 р.

Напрями реформи	Укази Президента	Закони і постанови Верховної Ради України	Декрети і постанови Кабінету Міністрів України
1. Земельна	13	18	36
2. Господарська	5	16	32
3. Аграрний ринок	14	16	34
4. Державна підтримка	15	31	40
5. Соціальний розвиток	14	16	34
Разом	61	97	176

Джерело: Власні дослідження.

Детальніший аналіз реформ показує, що низка дуже важливих заходів, передбачених Кучмівською реформою, у Столипінській були відсутні (8 із 21) (табл. 2). Це стосується реформування КСП у приватні господарські структури, державної підтримки господарств і соціального розвитку села. Крім того, в Столипінській реформі були заходи, які спричинили чимало проблем, зокрема створення хуторів, переселення селян та інші.

Такі заходи не передбачалися реформою, зніційованою Л. Кучмою. В багатьох інших напрямах заходи останньої були масштабніші, ніж Столипінської. Йдеться про формування ринкової інфраструктури, розвиток орендних й іпотечних відносин тощо. При президентстві Л. Кучми в Україні ці заходи починалися «з нуля», а при П. Столипіні в Росії вони або були традиційними, або відсутні.

2. Порівняння реформ за широтою охоплення та комплексністю напрямів і заходів

Напрями (складові) реформи	Столипінська в Росії	Кучмівська в Україні
1. Розобщищення земель	+	+
2. Розподіл земель общин (паювання земель КСП)	+	+
3. Розподіл майна общини (паювання майна КСП)	-	+
4. Перетворення поміщицьких господарств (КСП) у приватні господарські формування	-	+
5. Вилучення земельних наділів (паїв) та вихід селян на хутори (створення фермерських господарств)	Значною мірою	Частково
6. Переселення в східні регіони	+	-
7. Розширення орендних відносин	+	+
8. Розширення ринку землі	+	-
9. Сприяння розвитку хуторів (фермерських господарств)	+	+
10. Сприяння розвитку малих селянських господарств	+	+
11. Розширення іпотечних відносин	Значною мірою	Частково
12. Створення виробничих кооперативів	-	+
13. Розвиток сервісної кооперації	+	+
14. Лібералізація ринків збуту і сприяння розвитку ринкової інфраструктури	Частково	Значною мірою
15. Сприяння розвитку ринку та лізингу засобів виробництва (техніки, реманенту тощо)	Те ж	Те ж
16. Запровадження пільгового кредитування	+	+
17. Запровадження спрощеної й помірної та стимулюючої системи оподаткування	-	+
18. Бюджетні дотації під інноваційні програми	-	+
19. Бюджетне субсидування придбання та лізингу засобів виробництва	-	+
20. Пряме сприяння соціальному розвитку села	-	+
21. Пряме сприяння зростанню доходів селян	-	+

Примітка: «+» – було, «-» – не було.

Джерело: Власні дослідження.

Суттєві відмінності були в масштабності й результативності реформ. Столипінська реформа мала різні наслідки в Україні та решті європейської частини Російської імперії. Насамперед тому, що склалися різні передумови. Так, рівень поміщицтва земель в європейській частині Росії загалом був набагато (втричі) вищий, ніж в Україні (табл. 3). Тому в Україні актуальність Столипінської реформи не була такою гострою, як в Росії,

й, звичайно, не могла стати такою масштабною. Тим не менше Столипінська реформа в Україні виявилася набагато динамічнішою, ніж в європейській частині Росії загалом. Показники виходу селян із общини, заснування ними хуторів, кооперації селян, скорочення чисельності безсадибних селян і головне – зростання виробництва – в Україні були набагато кращі, ніж в європейській частині Росії загалом.

3. Характеристика масштабності та результативності Столипінської реформи

Показник	В європейській частині Російської імперії	На теренах України
1. Співвідношення площі земель (рази) до реформи:		
➤ общинних (селянських) до поміщицьких	3,1	8,3
➤ поміщицьких до общинних	0,3	0,12
2. Частка селянських дворів, що вийшли з общини, %	24	34
у т.ч. на: Правобережжі		48
Півдні		42
Лівобережжі		16,5
3. Частка селянських дворів, які заснували хутори, %	10	14
4. Частка селянських дворів, які продали земельні наділи, %	28	24
5. Частка селянських дворів, які купили земельні наділи, у т.ч. поміщицькі землі	16	21
6. Частка землі, куплена хуторянами	82,6	68,4
7. Переселилось у східні території, млн осіб	2,5	1
8. Зростання чисельності селян – кооператорів, рази	3	5
9. Скорочення кількості безсадибних селянських сімей, рази	1,5	2
10. Зростання виробництва та продуктивності, рази	1,3	1,5

Джерело: Власні дослідження.

Істотні відмінності є в масштабах та динаміці обох реформ. Так, площа земель у приватній власності селян, фермерських господарств, їхня частка в обсягах виробництва у 2004 році зросла проти 1994 року у кілька разів. За короткий період більше

10 тис. колективних і державних підприємств були перетворені у приватні структури ринкового типу. Реформа проникла у всі сфери сільськогосподарської діяльності та сільського устрою (табл. 4).

4. Характеристика масштабності й динаміки аграрної реформи в Україні

Показник	1994	1999	2004
1. Чисельність власників землі, млн осіб	19,2	22,5	24,5
2. Чисельність власників земельних паїв, млн осіб	-	6,1	6,8
3. Кількість господарств населення (ОПГ), млн од.	5,5	5,7	6,3
4. Площа землі у власності громадян, млн га	5,9	6,2	13,8
5. Площа земельних паїв у власності селян, млн га	-	25,5	27,2
6. Загальна площа землі у власності громадян, млн га	5,9	31,7	41,0
7. Кількість фермерських господарств, тис. од.	27,7	35,9	42,5
8. Площа землекористування фермерських господарств, млн га	0,6	1,0	3,1
9. Частка господарств населення в обсягах сільськогосподарського виробництва, %	45	63	46
10. Частка фермерських господарств в обсягах сільськогосподарського виробництва, %	0,5	1,0	3,4
11. Чисельність селян-орендодавців землі та одержувачів орендної плати, млн осіб	-	1,8	5,0
12. Площа землі, зданої в оренду, млн га	-	8,3	20
13. Кількість реформованих колгоспів, держгоспів, міжгоспів (КСП), од.	13052	484	298
14. Кількість приватних підприємств ринкового типу (господарські товариства, приватні підприємства, кооперативи тощо), од.	362	813	16042

Джерело: За даними Держкомстату України.

Істотно поліпшилися показники ефективності реформи в Україні. Так, у 2013 році обсяги сільськогосподарського виробництва в порівнянних цінах 2010 року зросли на 87%, а в сільгоспідприємствах, які були головним об'єктом реформування – у 2,2 раза. Виробництво зерна збільшилося майже втричі. Продуктивність праці в галузі підвищилася у 8 разів. Суттєво поліпшився

фінансовий стан сільського господарства, зросли обсяги інвестицій, кредитів, бюджетної підтримки. Галузь зі збиткової стала прибутковою. Поліпшилися показники соціального розвитку села – з'явилося майже 5 млн орендодавців землі, орендна плата яких зросла майже у 100 разів. Малі селянські господарства в середньому щорічно одержують до 50 тис. грн доходу (табл. 5).

5. Динаміка ефективності аграрної реформи в Україні

Показник	До реформи 1999 р.	Після реформи 2013 р.
1. Виробництво сільськогосподарської продукції в порівнянних цінах 2010 р., млрд грн у т.ч. в сільськогосподарських підприємствах	135 50	253 111,3
2. Виробництво зерна, млн т	24	64
3. Продуктивність праці, тис. грн /особу	25	201
4. Частка експорту в загальному експорті, %	15,5	26,8
5. Інвестиції в основний капітал, млрд грн	0,6	16,5
6. Прямі іноземні інвестиції, млн дол.	30	900
7. Надана бюджетна підтримка, млрд грн	0,3	8,7
8. Надані кредити, млрд грн	0,4	7,2
9. Сплачені податки в АПК, млрд грн	3,6	42
10. Прибуток, млрд грн	- 3,4	11,8
11. Частка прибуткових підприємств, %	15,8	66,1
12. Рентабельність, %	- 22,1	11,2
13. Середньомісячна заробітна плата, грн	111	2270
14. Середньомісячний дохід домогосподарств, грн	355	4163
15. Виплачено орендної плати, млн грн у т.ч. на 1 га, грн	101 120	10705 616

Джерело: За даними Держкомстату України, 1999 р., Держслужби статистики України, 2013 р.

Однак крім кількісних (обсягових) порівнянь заходів, здійснюваних у рамках згада-

них реформ, великі відмінності між ними є за якісними характеристиками. Так, розкол-

госпнення селян за Кучмівської реформи істотно відрізнялося від розобщинення селян за Столипінської реформи, яка не торкалася поміщицьких господарств і юридично не ліквідувала общини. Реформа за президентства Л. Кучми охоплювала існуючі колгоспи й практично всі державні підприємства аграрного сектору та заохочувала їх до перетворення у приватні структури.

Важливим напрямом своєї реформи П. Столипін визначив створення хуторів, переслідуючи кілька цілей:

якнайшвидше руйнування общини прикладом найініціативніших селян – майбутніх фермерів – хуторян;

якнайшвидше зародження в сільському господарстві дрібнобуржуазного укладу заможного селянського прошарку;

істотне пониження «температури» невдоволень і революційних настроїв серед селянства.

Подібних цілей Л. Кучма в процесі реформи не ставив. Для цього не було ні підстав, ні передумов, ні бажань самих селян. У 90-х роках ХХ ст. в Україні були очевидні застереження проти хуторизації сільського господарства. Основні з них такі:

1. Хуторизація надзвичайно капіталомісткий напрям аграрних перетворень. Для цього у селян не було коштів, а ті, хто їх мав, не готові були ризикувати ними.

2. Вихід на хутори означав відмову від користування об'єктами соціальної сфери села (дитсадки, школи, амбулаторії, магазини), значення яких у житті селян на початку ХХІ ст. зросло на порядок.

3. Хуторизація могла ще більше знелюднити і збіднити село, що сталося після Столипінської реформи. Це також мало місце після укрупнення колгоспів та сільських рад за часів СРСР, коли спочатку масово виникали, а потім зникали неперспективні села.

Тому Л. Кучма, на відміну від П. Столипін, підтримав фермерські й особисті селянські господарства, але без хуторизації. Фермери одержали вагому підтримку завдяки тому, що після паювання земель КСП для них з'явилися великі можливості розширення землекористування за рахунок оренди земельних паїв у селян. Завдяки цьому землекористування фермерських господарств

розширилося з 1,2 млн га в 1999 році до 3,4 млн га у 2004-му, або у 2,8 раза. Середні розміри їх землеволодіння зросли з 33 до 76 га, або у 2,3 раза. Якісно іншою, більш соціальною стала оренда землі.

Напередодні Столипінської реформи селяни вимагали для себе правильної та дешевої оренди землі. Однак поміщики – основні орендодавці землі – намагалися здати її по дорожчє. Від поміщиків не відставали й банки, які теж були великими орендодавцями заставленої землі.

Під час президентства Л. Кучми питання стояло навпаки: як зробити селян орендодавцями та підняти їм орендну плату. Це питання було успішно вирішено. Отже, якщо при П. Столипіні доходи від оренди землі одержували поміщики, то при Л. Кучмі ці доходи одержували селяни. Кучмівська реформа розв'язала три принципово важливі проблеми: 1) поширення оренди на всі сфери господарського використання землі; 2) встановлення обов'язковості оренди; 3) запровадження й унормування орендної плати.

Гострою проблемою в Україні була організація ринку землі. Позиція Л. Кучми в цьому відношенні була дуже виражена. Категоричне заперечення ринку землі – це по суті заперечення права власності на землю. Це збіднювало саму земельну реформу, звужувало потенціал приватного власника. Л. Кучма усвідомлював це й не міг погодитися з таким підходом. Не сприйняв він також іншої крайності – права безмежного розпорядження власністю. Ніде в світі право власності на землю не є абсолютним, тобто безмежним. У західних країнах існує ціла система земельних обмежень і регуляторів, насамперед щодо купівлі-продажу землі.

Кучмівська реформа підвела процес земельних відносин впритул до рубежу купівлі-продажу, але не переступила його. В тому, що купівля-продаж земельних ділянок не стала цивілізованим ринком, а залишилася «чорним базаром» – вина не Л. Кучми, а певних політичних сил у парламенті. Ці сили впродовж 20-ти років добивалися мораторію на купівлю-продаж землі, не бажаючи приймати необхідні закони для організації цивілізованого ринку.

Перед П. Столипіним така проблема взагалі не стояла, оскільки ринок землі там був традиційним, а вилучені з общини земельні наділи селян автоматично включились у нього. Під час Столипінської реформи в Росії діяли два земельні банки (Дворянський і Селянський), вони мали в заставі менше половини заставної землі країни. Більша половина заставної землі була в руках універсальних приватних банків, які давали селянам також більше кредитів.

Л. Кучма теж розглядав питання створення земельного банку в Україні, зокрема ще в 1994 році у своєму першому Посланні до парламенту та першому указі з питань земельної реформи. Однак реалізувати це тоді не вдалося зі зрозумілих причин. Без ринку землі земельний банк не зміг би виконувати свою функцію. До того ж, питання земельного банку одразу попало у вир політичних дискусій. Тим не менше у 2003-2004 роках за дорученням Л. Кучми було розроблено проект закону «Про Державний земельний (іпотечний) банк», який у 2005 році Верховна Рада України відхилила. Можливо тому, що він був дуже застережний, містив багато обмежень проти можливих зловживань. Очевидно це не влаштовувало в парламенті прихильників ні банківського, ні бізнесового, ні аграрного лобі, а також, як показало голосування в парламенті, – ні правих, ні лівих.

Зрештою, в 2012 році в законодавство було внесено зміни і доповнення, які передбачали можливість створення земельного банку, тоді ж і створено сам банк. Але мораторій продовжував діяти. Парадокс. Тому створення банку викликало велику тривогу. Адже розробники закону зробили основний акцент на «прихватизацію» безадресних земельних паїв (без власників відмерла спадщина). А таких в Україні вже близько 3 млн га. Виник великий ризик, що банк може стати інструментом концентрації цих земельних паїв у руках його кураторів. Тому в 2014 році нова влада ліквідувала цей банк, бо могло статися й гірше. Відомо, як пропадають депозити громадян у збанкрутілих банках, так само можуть пропасти й заставлені банку

земельні паї. А це вже латифундація глобальних кримінальних масштабів.

Узагальнюючи наведені порівняння та аргументи, можна переконливо стверджувати, що з наукових і практичних позицій та загальносуспільного значення аграрна реформа в Україні має набагато більше підстав називатися Кучмівською, ніж Столипінська в Російській імперії. Ці підстави багатоаспектні: за сукупністю нормативних актів, комплексністю напрямів, масштабністю реформаційних заходів, їх результативністю й ефективністю.

Висновки. 1. У 1861 році цар Олександр II підписав Указ «Про скасування кріпосного права», яким поклав початок розкріпачення селян. Однак цей указ не увійшов в історію як іменний Олександрівський. Чому? Напевне тому, що то було розкріпачення без землі, яке не влаштовувало селян, бо не утверджувало їхні віковічні прагнення.

2. П. Столипін запропонував і реалізував прогресивнішу й радикальнішу формулу реформи: «розобщинення плюс землезабезпечення селян». І цим заслужив те, щоб реформа була названа його іменем.

3. Л. Кучма зробив реформу набагато масштабнішою, радикальнішою, комплекснішою, економічно ефективнішою і соціально спрямованішою. Тому виходячи з наукової обґрунтованості, економічної ефективності й соціальної спрямованості, українська аграрна реформа цілком правомірно може називатися Кучмівською. Історія це ще не раз підтвердить.

Нині держава, як і 20 років тому, постає перед потребою нового етапу радикальних реформ. Вже давно назріли проблеми розвитку сільських територій, малого і середнього бізнесу на селі, послаблення монополізації іноземними компаніями зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі. Потребують реформування системи пільгового оподаткування аграрного бізнесу, фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства, дешевого іпотечного кредитування та вирішення інших проблем розвитку аграрного сектору.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Политика / Аристотель. – Разд. 1. Соч. в 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – 680 с.
2. Архив Маркса и Энгельса. – Т.12.XII. – М.:Госкомиздат, 1952. – 184 с.
3. *Энгельсгардт О.М.* Из деревни // О.М. Энгельсгардт. – М.: Мысль, 1987. – 478 с.
4. Історія народного господарства Української РСР. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1983. – 462 с.
5. Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1984. – 440 с.
6. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т. 20. – К.: Політвидав України, 1971. – 558 с.
7. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів / В.І. Ленін. – Т. 42. – К.: Політвидав України, 1974. – 586 с.
8. *Маркс К.* Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 3. – К.: Політвидав України, 1959. – 604 с.
9. *Никонов О.О.* Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.) / О.О. Никонов. – М.: Энциклопедия российской деревни, 1995. – 574 с.
10. *Туган-Барановський М.І.* Політична економія / М.І. Туган-Барановський. – К.: Наук. думка, 1994. – 262 с.
11. Аграрна реформа в Україні / [Гайдуцький П.І., Саблук П.Т., Лупенко Ю.О. та ін.]; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
12. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.Й. Малік [та ін.]; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки»; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 180 с.
13. *Лупенко Ю.О.* Результати і проблеми реформування сільського господарства України / Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 26-38.
14. *Gerber L.* Land reform and land markets in Eastern Europe / L. Gerber, R. Giovarelli // Land reform. – 2005. – №1. – P. 27-32.
15. *Thompson S.* Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes / Sarahelen Thompson // American Journal of Agricultural Economics. – 1993. – Vol. 75. – No. 3. – P. 840-844.
16. *Deininger K.* Agrarian reforms in Eastern European countries: lessons from International experience / Klaus Deininger // Journal of international development. – 2002. – vol. 14. – P. 987–1003.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2014 р.

* * *

Новини АПК

Стратегічні напрями розвитку аграрної галузі

«Аграрна галузь є локомотивом економіки. Це лідер національного експорту. Одержана валютна виручка – стабілізуючий фактор, що дозволяє країні забезпечувати потреби, насамперед у критичному імпорті», - заявив Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко під час звітно-виборчого з'їзду Аграрного союзу України.

Він наголосив на стратегічних напрямках урядової програми, а саме: розвиток експортного потенціалу, залучення інвестицій, відкриття нових ринків, синхронізація національного та європейського законодавства. «Маємо не просто бути житницею Європи. Ми будемо поглиблювати переробну сферу, створювати для українських аграріїв додану вартість для відновлення соціальної та інженерної інфраструктури».

Міністр зазначив, що рівень підтримки української аграрної сфери на порядок нижче, ніж у європейських країнах. Це, за його словами, стосується інвестиційної привабливості, компенсації відсотків за кредитами тощо. Національний аграрний сектор «має наблизитися до європейських стандартів». Він зауважив щодо окремого напрямку, пов'язаного із земельним питанням. «Урядом заморожено питання продажу сільськогосподарських земель. Але є актуальними процеси створення прозорих відносин на ринку оренди землі».

«Одна з великих програм – відновлення систем зрошення і меліорації. За її рахунок, а також за рахунок інвестицій можемо удвічі збільшити ефективність використання земель», - заявив Олексій Павленко.

Прес-служба Мінагрополітики України